

Taalwetten maken en vinden
Het ontstaan van het Standaardnederlands

‘Tot de kwaadwillige Lezer.

Ik voel nu al hoe ze mijn boek belasteren,
't Neuswijze gespuis, dat niemand kan behagen.
Want hoe of wat men schrijft, in 't Nederlands, Latijn of Grieks,
Het mishaaft hun allemaal, honing is bij hen venijn.
Al wat een ander doet, durven ze vrijelijk te laken,
Maar zelf schrijven ze niet, ja, ze zouden het niet kunnen.
Daarom zeg ik vrijmoedig: Gij neuswijze haarklovers,
Laat zelveens iets het licht zien voor gij van mij tol heft.’

Predikant en bijbelvertaler Willem Baudart, slotgedicht van de voorrede van zijn *Apophthegmata Christiana Ofte Ghedenck-weerdighe, Leersaeme ende aerdighe Spreucken* (Gedenkwaardige, leerzame en aardige spreuken) uit 1605.

‘Wat betreft de Momussen en Zoilussen, de onverstandige, domme en afgunstige berispers en bedillers: omdat ik van hen geen dank maar stank verwacht, veracht ik met koele moed en ongefronst voorhoofd al hun nakakelingen, wel wetende dat zulke fuci of weetnieten niets anders weten en geleerd hebben dan de zure arbeid van anderen met tongen-venijn te belonen, en dat zij beter iets kunnen berispen dan verbeteren.’ – Samuel Ampzing, *Nederlandsch Tael-bericht*, 1628, p. 49.

‘Die bescheiden zijn, vitten niet nauw op struikelingetjes van diegenen, die blijk van goede wil geven’ – aldus Lambert ten Kate over het maken van fouten tegen de grammatica in zijn *Aenleiding* [Inleiding] tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake uit 1723, deel I, p. 410

Nicoline van der Sijs

taalwetten maken en vinden

HET ONTSTAAN VAN
HET STANDAARDNEDERLANDS

© 2021 Nicoline van der Sijs uitgeverij Uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp Mijke Wondergem
Boekverzorging Elgraphic

ISBN 9789056157135
NUR 616

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met uitgeverij Sterck & De Vreese.

Uitgeverij Sterck & De Vreese is onderdeel van 20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

Inhoud

Overzicht van illustraties en kaders 14

o Vooraf: standaardtaal en standaardisering 18

Wat is Standaardnederlands? 18

Standaardisering 20

Mensenwerk 22

Concreet taalgebruik 23

Verantwoording 25

1 De culturele, maatschappelijke en talige achtergronden van het ontstaan van de standaardtaal 27

Inleiding 27

Oorzaken voor het ontstaan van de standaardtaal 27

Maatschappelijke omwentelingen 28

Toenemende mobiliteit 30

Het belang van de geschreven taal 31

Het onderwijs 31

Afnemend gebruik van Frans en Latijn 34

De voedingsbodem van de standaardtaal 36

De Nederlandse dialecten 36

Eerdere kiemen van een bovengewestelijke taal 41

De bijdrage van de dialecten aan de standaardtaal 42

De bevolkingssamenstelling van de grote Hollandse steden 43

Prestige en integratie 44

Contacten tussen groepen dialectsprekers buiten de Hollandse steden 46

De Republiek als een multiculturele en veeltalige smeltkroes 47

De verdere ontwikkeling van de standaardtaal 47

De taalontwikkelingen in het Zuiden 48

2 Het taal- en letterkundig verleden als bron van kennis en nationale trots 50

Inleiding 50

Ideeën over de loop van de geschiedenis 50

De visie op het nationale verleden 51

De Bataafse mythe 53

Ideeën over het taalkundig verleden 54

De bijbelse opvattingen over het ontstaan van de talen 55

De verspreiding van volken en talen	57
De visie op het verleden van het Nederlands	60
Taalvergelijking in de renaissance	61
De etymologische principes in de renaissance	62
De moderne, wetenschappelijke etymologie	65
Manieren van taalvergelijking	66
De ondermijning van de opvatting van het Hebreeuws als oertaal	68
Het Nederlands als oertaal	70
1569 – Johannes Goropius Becanus	71
1612 – Abraham van der Mijle	73
1614 – Adriaen van Schrieck	76
Het Scytisch als oertaal	78
De bestudering van de oude Germaanse talen	79
De uitgave van Oud- en Middelnederlandse teksten	80
De ontdekking van het Gotisch	83
Etymologische woordenboeken van het Nederlands	86
De rangorde in talen	88
De relatie tussen het Nederlands en het Duits	89
Benamingen voor de Nederlandse taal	90
Praktische gevolgen van de rangorde in talen	91
Heil uit het Oosten	92
Samenvatting	93
De negentiende en twintigste eeuw	94

3 Bijbelvertalingen als praktische voorbeelden: van brontekstgetrouw naar doeltaalgericht 100

Inleiding	100
Het taalgebruik	102
Opvattingen over het taalgebruik in verschillende bijbel- en psalmvertalingen	106
1524, 1525 – De eerste roep om eenvoudig, algemeen Nederlands	106
1556 – Het Nieuwe Testament en de psalmvertaling van Jan Utenhove	107
1561-1562 – De Deux-Aesbijbel	109
1565 – Een anoniem Hantboecxken	110
1566 – De psalmberijming van Petrus Dathenus	111
1580 – De psalmberijming van Philips van Marnix van St.-Aldegonde	112
1606 – Kritiek van Willem Baudart	113
1624 – De psalmberijming van Anthonis de Hubert	117
1637 – De Statenvertaling	118
1644 – De psalmberijming van Johan de Brune	127
1655 – De psalmberijming van Jacob Westerbaen	128
Samenvatting van het belang van de bijbelvertalingen voor de standaardtaal	129
De bijbelvertalingen na de renaissance	131

4 Beregeling van de uitspraak: werkelijkheid versus ideaal 129

Vooraf 137

Inleiding 137

Algemene opvattingen over de uitspraak 141

Uitspraakverschillen tussen toen en nu 147

De uitspraak van vreemde woorden 150

Het ontstaan van een eenheidsuitspraak 151

De keuze voor de heldere aa 151

Het verschil tussen *er/ar* en *eerd/aard* 153

Het samenvallen van twee /ee/- en /oo/-klanken en twee /o/-klanken 155

De verdeling van oo- en eu-woorden 157

De verdeling van o- en u-woorden 159

De eenheids-oe 160

De klankverschuiving van lange /ie/ en /uu/ naar /ei/ en /ui/ 162

Het behoud van een d tussen twee klinkers 168

De uitspraak van de w 170

Standaardtaalwoorden met on-Hollandse of onbeschaafde klank 171

Samenvatting 181

Spellinguitspraak 183

De uitspraak in de achttiende eeuw 185

De uitspraak in de negentiende eeuw 186

De uitspraak in de twintigste en eenentwintigste eeuw 187

De uitspraak in Nederlandstalig België 189

5 Beregeling van de spelling: van verscheidenheid naar eenheid 194

Inleiding 194

De huidige uitgangspunten 195

Het alfabet in de middeleeuwen 198

Het alfabet in de renaissance-werken 199

De middeleeuwse spelling 204

Spellingbeginselen in de renaissance 207

De spelling van klinkers en tweeklanken in de renaissance 209

Het gebruik van c, q en x in de renaissance 211

Overbodige letters in de renaissance 212

De spelling van de werkwoordsvormen in de renaissance 213

Interpunctie en afbreking 215

Boeken en meningen over spelling 217

Ca. 1530 – Christiaan van Varenbraken: twee traktaten over de spelling 218

1550 – Joos Lambrecht: één klank, één teken 219

1576 – Antonius Sexagius: een Latijnstalige en Latijns georiënteerde spelling 222

1581 – Pontus de Heuiter: eenheidsspelling naar Latijns voorbeeld 225

1584 – De Twee-spraak: traditie, gelijkvormigheid en regelmaat 227

1612 – Jacob van der Schuere: welluidendheid boven gelijkvormigheid 230

1613 – Anthoni Smyters: leve de traditie	231
1624 – Anthonis de Hubert: etymologie en gelijkvormigheid	233
1625, 1633 – Christiaen van Heule: de spelling is af	234
1627 – Richard Dafforne: Nederlands en uitheems	236
1628 – Samuel Ampzing: vreemde woorden naar herkomst	238
1632 – Cornelis Gijsbertsz. Plemp: terug naar de oude spelling	239
1635 – Petrus Montanus: de uitspraak als hulpmiddel	240
1637 – De Statenvertaling: terug naar de middeleeuwen	241
1653-1654 – De ‘walgelijke klinkerverdubbelingen’ van Petrus Leupenius tegenover Vondels ‘onduitse’ woorden	242
1657 – Guilelmus Bolognino: terug in de tijd	245
1677 – Nil Volentibus Arduum: weg met de c, q en x	247
1683 – Wigardus van Winschooten: weg met de w en de z	248
Samenvatting	249
De achttiende eeuw	251
De negentiende eeuw	252
De twintigste en eenentwintigste eeuw	255
De spelling van de werkwoordsvormen	258
6 Nederlands in de wetenschap	262
Inleiding	262
De taal van de medici	265
1554 – Rembert Dodoens	265
1569 – Jan Wouters	268
1636 – Johan van Beverwijck	270
1678 – Cornelis Bontekoe	272
Het voortleven van de nieuwvormingen	274
Wiskunde en natuurwetenschappen	276
1585 – Simon Stevin	276
Overige natuurwetenschappers	283
Het voortleven van de nieuwvormingen	287
Juridische taal	288
1592 – Paullus Merula	288
1626 – Joost de Damhouder	289
1631 – Hugo de Groot	291
Het voortleven van de nieuwvormingen	293
Muziektermen	295
1551 – Tielman Susato	295
1642 – Joan Albert Ban	296
Het voortleven van de nieuwvormingen	297
Termen uit de beeldende kunst	297
1604 – Karel van Mander	297
1668 – Willem Goeree	298

- Het voortleven van de nieuwvormingen 300
- De wijze waarop Nederlandse vaktermen zijn gevormd 300
 - De taalkundige terminologie als casus 303
 - Lessen uit het verleden 304
- De keuze van de voertaal 305
 - De geschreven wetenschapstaal 306
 - Een Nederlandstalig geleerdentijdschrift 306
 - De gesproken wetenschapstaal 307
 - Een eerste verzoek om Nederlandstalig hoger onderwijs in 1585 307
 - Een Nederlandstalige ingenieursschool van 1600 tot 1670 308
 - De eerste Duytsche Academie in 1617 en 1618 308
 - Exit Latijn, enter Engels 311

7 Woordenboeken en de standaardwoordenschat 315

- Inleiding 315
- Woordenboeken 315
 - Woordenboeken tot de renaissance 315
 - Twee typen woordenboeken in de renaissance 317
 - Woordenboeken ter beschrijving van de complete Nederlandse woordenschat 319
 - 1546 – Het Naembouck van Joos Lambrecht 319
 - 1562-1599 – Het lexicografische werk van Cornelis Kiliaan 320
 - 1681 – De Seeman van Wigardus van Winschooten 324
 - Samenvatting 325
 - Woordenboeken in de achttiende eeuw 325
 - Woordenboeken in de negentiende en twintigste eeuw 327
 - Puristische woordenboeken en woordenlijsten 328
 - 1503 – Een woordenlijst van rechtstermen 328
 - 1553 – Het eerste puristische woordenboek van Jan van den Werve 330
 - 1553 – Jan van Mussems woordenlijst voor de welsprekendheid 332
 - 1585 – De notariële termen van Jacques Thuys 334
 - 1620 – De synoniemen van Anthoni Smyters 335
 - 1650-1669 – De Woorden-schat van J. Hofman, voortgezet door Lodewijk Meijer 336
 - 1649 – Notariële termen van D.H. van der Mast 342
 - 1658 – Notariële termen van Simon van Leeuwen 343
 - 1664 en 1668 – Het verzet tegen leenwoorden van Adriaan Koerbagh 344
 - 1670 – Het kinderwoordenboek van C.D. van Niervaert 348
 - Samenvatting 350
 - Het effect van de puristische woordenboeken 351
 - Puristische woordenboeken in de achttiende eeuw 353
 - Puristische woordenboeken in de negentiende en twintigste eeuw 354
- De standaardwoordenschat 356
 - Het aandeel van de dialecten 357

Verschillen binnen de standaardwoordenschat in Nederlandstalig
België en Nederland 363

8 Beregeling van de grammatica: opgelegde glans 367

Inleiding 367

Voorgangers 367

Doel, opzet en normen van de Nederlandse grammatica's 370

I. CHRONOLOGISCH OVERZICHT VAN DE GRAMMATICALE WERKEN 372

1568 – Johan Radermacher 372

1584 – De Twe-spraack van Hendrik Laurensz. Spiegel 374

1624 – Anthonis de Hubert 374

1625, 1633 – Christiaen van Heule 374

1628 – Samuel Ampzing 375

1635-1641 – De 'Waernemingen' van P.C. Hooft 375

1637 – De Statenvertalers 375

1649 – A.L. Kók 376

1653 – Petrus Leupenius 376

De tweede helft van de zeventiende eeuw 376

1703 – Jacobus Nylöe 376

1706 – Arnold Moonen 377

1707 – Adriaen Verwer 377

1708 – Willem Sewel 378

1710, 1723 – Lambert ten Kate 378

1730 – Balthazar Huydecoper 379

II. RENAISSANCE-KEUZES DIE DE STANDAARDTAAL HEBBEN GEVORMD 380

Het wegvallen van een onbeklemtoonde slot-*e* 380

Het wegvallen van een slot-*n* 384

De woordsoorten 387

Het woordgeslacht van de zelfstandige naamwoorden en wat
daarmee samenhangt 387

De lidwoorden in de Hollandse spreektaal 389

De lidwoorden in de Zuid-Nederlandse en Oost-Nederlandse dialecten 390

De lidwoorden in de schrijftaal: de naamvals-*n* 393

De langzame ondergang van de naamvalsuitgangen 394

Een nieuw gebruik van *der* 397

Voornaamwoordelijke aanduiding: de persoonlijke voornaamwoorden 398

Voornaamwoordelijke aanduiding: de bezittelijke voornaamwoorden 399

'De raad en haar leden' 401

'Amsterdam en haar grachten' 402

Hulpmiddelen voor het bepalen van de woordgeslachten 403

Verkleinwoorden 408

Bijvoeglijke naamwoorden	413
Gesubstantiveerde bijvoeglijke naamwoorden	413
Stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden	414
Bijvoeglijk gebruikte voltooid deelwoorden	416
Voornaamwoorden	417
Persoonlijke voornaamwoorden	417
Du en gij	417
Jij, je	418
U	422
Jullie	426
Hun en hen	426
Het wederkerend voornaamwoord zich	429
Bezittelijke voornaamwoorden	431
Onbeklemtoonde vormen van de voornaamwoorden	434
Betrekkelijke voornaamwoorden en voornaamwoordelijke bijwoorden	435
Nieuwe betrekkelijke voornaamwoorden	438
Werkwoorden	439
De persoonsvormen van de tegenwoordige tijd	439
De gebiedende wijs	443
De persoonsvormen van de verleden tijd van zwakke werkwoorden	446
De persoonsvormen van de verleden tijd van sterke werkwoorden	447
Het voltooid deelwoord	448
De klinkerwisselingen van de sterke werkwoorden	450
Sterke werkwoorden worden zwak en zwakke sterk	452
Veranderingen in de klinkerwisselingen	452
Regelmatige samentrekkingen en verkortingen in de werkwoordsuitgangen	455
Differentiatie in de werkwoordsvormen: leggen en liggen, kennen en kunnen, denken en dunken	457
Telwoorden	458
Voorzetsels	459
Nieuwe voorzetsels uit absolute constructies	460
Differentiatie in vorm en betekenis	461
Na versus naar	461
Te versus tot	462
Tegen versus jegens	462
Voegwoorden	463
Nieuwe voegwoorden uit absolute constructies	463
Differentiatie in vorm en betekenis	463
Noch versus nog	463
Toch versus doch	464
Toen versus doen	464
De woordgroepen en zinnen	464

'De kinderen Gods'	467
'Jan z'n boek'	467
'Groter dan'	468
'Een aantal hebben'	471
'De mensen worden verzocht'	472
De rode en groene volgorde	474
Dubbele ontkenningen	476
Foutieve samentrekkingen	478
Tantje Betje en Tante Doortje	479
'Luid zingend werden de aardappels geschild'	479
Overbodige woorden	481
Samenvatting	482
De tweede helft van de achttiende en de negentiende eeuw	485
De twintigste en eenentwintigste eeuw	488
Grammaticale verschillen tussen Nederlandstalig België en Nederland	490

9 De rol van literaire schrijvers 492

Inleiding	492
De middeleeuwse schrijftraditie	493
Literaire bewegingen	494
Literaire gezelschappen	496
Verheerlijking van een zuiver en sierlijk Nederlands	498
1553 – Jan van Mussem	499
1557 – Dirk Volkertsz. Coornhert	500
1570 – Jan van der Noot	502
1576 – Jan van Hout	503
1610 – Den Nederduytschen Helicon	506
1616 – Daniël Heinsius	507
Tegengeluiden: pleidooien voor het gebruik van vreemde woorden	508
1590 – Philips Numan	509
1617 – Richard Verstegen	509
De keuze voor een bovenregionale norm	511
Het prestige van de verschillende dialecten	512
Oud werk aanpassen aan de norm	514
Schrijvers met een voorbeeldfunctie	516
1612 – Gerbrand Adriaensz. Bredero	516
1614 – Roemer Visscher	520
1618 – Pieter Cornelisz. Hooft	521
1621 – Joost van den Vondel	524
1624 – Johan de Brune	528
1642 – Constantijn Huygens	529
1677 – Andries Pels	531
1686 – Joannes Vollenhove	533

1699 – Petrus Francius	534
Samenvatting	536
De achttiende eeuw	537
De negentiende, twintigste en eenentwintigste eeuw	538

10 Besluit: vorming, verbreiding, onderhoud en verruiming van de standaardtaal 542

De vorming en implementatie van de standaardtaal	542
De inbreng van de verschillende Nederlandse en Duitse dialecten in de standaardtaal	544
Hollands	545
Zuid-Nederlandse dialecten	545
Oost-Nederlandse dialecten	546
Duitse dialecten en Standaardduits	547
De verbreiding van de standaardtaal	549
Het onderhoud van de standaardtaal	552
Variatie en destandaardisering	555
De omvang van het bewuste ingrijpen in de standaardtaal	559

Noten 563

Bibliografie 591

Dramatis personae 617

Overzicht van illustraties en kaders

Hoofdstuk 1

Illustratie 1.1 Kaartje van de Republiek en de Spaanse Nederlanden (Bron: Kossmann-Putto en Kossmann 1995: 32)

Illustratie 1.2 De (Oud)hoogduitse klankverschuiving (Bron: König 1998: 64)

Illustratie 1.3 De dialecten van het Middelnederlands (Bron: Janssens 2003: 54)

Illustratie 1.4 De Nederlandse dialecten: een indeling in 28 groepen (Bron: Entjes 1974: 3-4)

Illustratie 1.5 De Nederlandse dialecten: een indeling in 6 groepen (Bron: Vandeputte 1983: 48)

Illustratie 1.6 De verspreiding van *ham*, *hesp* en *schink* en varianten (Bron: Weijnen 1974: 14)

Illustratie 1.7 Het aandeel van in het buitenland geborenen in de Nederlandse bevolking in procenten, 1600-2010, verdeeld naar herkomstland (bron: Lucassen 2011: 232)

Kader 1.1 Een nieuwsbericht uit 5 oktober 1642 in de *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c.* (Bron: Delpher.nl)

Kader 1.2 Zeventiende-eeuwse didactische opvattingen (Bron: Dafforne 1627: 18-20, 22, 255 (lees 155))

Hoofdstuk 2

Illustratie 2.1 De Germanen volgens Philippus Cluverius in 1616 (Bron: Van de Waal 1952, 2, afb. 66, 1)

Illustratie 2.2 De ‘volk- en tael-verspreiding over Europa’ volgens Lambert ten Kate in 1723 (Bron: Ten Kate 1723, deel 1, tussen p. 63 en 64)

Hoofdstuk 3

Illustratie 3.1 Dialectkaartje van het Nederduitse taalgebied (Bron: Bloemhoff e.a. (red.) 2008, kaart 3, p. 439)

Kader 3.1 Psalmzingen (Bron: Balfoort 1938: 26-29)

Kader 3.2. Uitgangspunten van de Nieuwe Bijbelvertaling (Bron: Van der Meij 1999)

Hoofdstuk 4

Illustratie 4.1 De belangrijkste klankgrenzen tussen de Nederlandse dialecten (Bron: Goossens 1970a; Van Loon 1986: 40)

Illustratie 4.2 Nederlands-Duitse grensoverschrijdingen (Bron: Frings en Lerchner 1966, kaart 5)

Illustratie 4.3 Kaartje van *schaap* (Bron: Daan en Francken 1972, kaart 5)

Illustratie 4.4 De verdeling *arm/erm* in de dertiende eeuw (Bron: Berteloot 1984, kaart 6)

- Illustratie 4.5 De verdeling *waard/weerd/waerd* en *baard/beerd/baerd* en varianten in de moderne dialecten (Bron: Daan en Francken 1972, kaart 10)
- Illustratie 4.6 De verdeling van een aantal *o/eu*-woorden in de moderne dialecten (Bron: Daan en Francken 1972, p. 35, tekstkaart II)
- Illustratie 4.7 De verdeling *boek/book/bouk* in de moderne dialecten (Bron: Daan en Francken 1972, kaart 8)
- Illustratie 4.8 Gebieden waar de oude */ie/* bewaard is gebleven (Bron: Weijnen 1991: 252)
- Illustratie 4.9 Gebieden waar de oude *oe* of *uu* bewaard zijn gebleven (Bron: Daan e.a. 1985: 170)
- Illustratie 4.10 Klinkerdriehoek van het Poldernederlands (Bron: Stroop 1998a: 28)
- Illustratie 4.11 De verdeling van *goede, goe* (met weggevalLEN lettergreep *-de*) en *goeje* in de moderne dialecten (Bron: Weijnen 1991: 284)
- Illustratie 4.12 De uitspraak van de *w* in de moderne dialecten (Bron: Pée 1975b: 239)
- Illustratie 4.13 Vier voor ‘vuur’ en *kiet(e)* voor ‘kuit’ (Bron: Van Loon 1986: 57)
- Illustratie 4.14 Lied en luden in de dertiende eeuw (Bron: Mooijaart 1992: 131)
- Illustratie 4.15 Gebieden waar de *h* aan het begin van een woord momenteel afvalt of blijft (Bron: De Wulf 2003: 217)
- Illustratie 4.16 *Afen of* in de dertiende eeuw (Bron: Mooijaart 1992: 83)
- Illustratie 4.17 *Afen of* in de moderne dialecten (Bron: Weijnen 1974: 27)
- Illustratie 4.18 *Bracht* en *brocht* in de moderne dialecten (Bron: Daan en Francken 1972, kaart 2)
- Illustratie 4.19 De afstand tussen de dialecten en het Standaardnederlands (Bron: Hoppenbrouwers 2001: 128-129)
- Illustratie 4.20 De verspreiding van de zogenoemde ‘zachte *g*’ (Bron: Goeman 1999: 71)
- Kader 4.1 Het beste Nederlands (Bron: Stroop 1998a: 58; Scholtmeijer 1999: 29-30; Smakman in Stroop (red.) 2003: 120-122)
- Kader 4.2 Rijmen op de sjwa (Bron: *De gedichten van den Schoolmeester* 1859: 94)
- Kader 4.3 Charivarius neemt de uitspraak van vreemde woorden op de hak (Bron: *Charivarius* 1936: 131)

Hoofdstuk 5

- Illustratie 5.1 Een voorbeeldpagina van de spellinggids van Joos Lambrecht (Bron: Heremans en VanderHaeghen 1882)
- Illustratie 5.2 Een voorbeeldpagina van de spellinggids van Antonius Sexagius (Bron: Goemans 1899-1901: 243)
- Kader 5.1 De beginselen en regels van de huidige spelling (Bron: *Woordenlijst Nederlandse taal* 1995: 16-19)
- Kader 5.2 Leesboekjes voor kinderen
- Kader 5.3 De moderne werkwoordspelling (Bron: *Woordenlijst Nederlandse taal* 1995: 39-40)
- Kader 5.4 Leren schrijven in de zeventiende eeuw (Bron: *Regel der Duytsche schoolmeesters van D.A. Valcooch uit 1591, heruitgegeven door De Planque* 1926: 187)
- Kader 5.5 Spellingmisvattingen

Hoofdstuk 6

Illustratie 6.1 Het begin van het register met ‘Brabantse en Nederlandse namen en toenames van alle kruiden en gewassen’ in het *Cruyde-boeck* van R. Dodoens uit 1554 (Bron: Dodonaeus, facsimile 1971)

Kader 6.1 Stuiptrekkingen van het Latijn als universitaire voertaal (Bron: Huizinga 1914: 113-114)

Hoofdstuk 7

Illustratie 7.1 De eerste pagina van het deel met verouderde woorden van Meijers *Woorden-schat* (Bron: Meijers 1669)

Illustratie 7.2 De verspreiding van *sturen* – *zenden* – *schicken* (Bron: Pée 1975a: 109)

Illustratie 7.3 De verspreiding van *gaarne*, *geheel*, *gans*, *gij*, *gehuwd*, *lommer*, *nu*, *opheffen*, *peinzen*, *zenden*, *zieden/zoden*, *rieken*, *werpen* in België (Bron: Goossens 1980: 103)

Kader 7.1 Nederlandse benamingen voor *secretaris*

Kader 7.2 Uitgangspunten van NEN 5050, *Woordwijzer. Goed woordgebruik in bedrijf en techniek*, uitgegeven door het Nederlands Normalisatie-Instituut en het Belgisch Instituut voor Normalisatie in 1998, vierde druk

Hoofdstuk 8

Illustratie 8.1 Gebieden waar tot op heden de onbeklemtoonde slot-*e* gehandhaafd is (Bron: Van Loon 2014: 259)

Illustratie 8.2 Het wegvallen van een slot-*n* (Bron: De Wulf en Taeldeman 2001: 23)

Illustratie 8.3 De influx van *n*-loze vormen vanuit het Nederrijnse gebied (Bron: De Wulf en Taeldeman 2001: 26)

Illustratie 8.4 De woordgeslachten in 1934, blijkend uit het bepaalde lidwoord (Bron: Van Ginneken 1934: 35)

Illustratie 8.5 De woordgeslachten in 1937, blijkend uit het onbepaalde lidwoord (Bron: Van Ginneken 1937: 355)

Illustratie 8.6 Het bezittelijk voornaamwoord mannelijk meervoud in de dialecten (Bron: Goeman)

Illustratie 8.7 Het geslacht van de woorden *nest*, *neus* en *zerk* in de Zuid-Nederlandse dialecten eind negentiende eeuw (Bron: Pauwels 1938, kaart 17)

Illustratie 8.8 Varianten van *straatje* in de Nederlandse dialecten (Bron: Marynissen 1998: 261)

Illustratie 8.9 Het verkleiningsachtervoegsel in de Nederlandse en Duitse dialecten (Bron: Köning 1998: 157)

Illustratie 8.10 Het stoffelijk bijvoeglijk naamwoord in de Nederlandse dialecten (Bron: Peters 1937: 364)

Illustratie 8.11 Het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon in de Nederlandse dialecten: *jij/je*, *ie*, *gij*, *doe* (Bron: Goeman)

Illustratie 8.12 *Hen/hun* na een voorzetsel in de Nederlandse dialecten (Bron: De Rooij 1990: 126)

Illustratie 8.13 Het wederkerend voornaamwoord in de Nederlandse dialecten: *zich*, *hem* en *zijn eigen* (Bron: Barbiers en Bennis 2003)

- Illustratie 8.14 Mij/mijn als verbogen persoonlijk voornaamwoord in de dialecten (de zin *ze hoort mij*) (Bron: Goeman)
- Illustratie 8.15 De persoonsvormen van de tegenwoordige tijd enkelvoud (Bron: Van den Berg 1949: 7)
- Illustratie 8.16 De persoonsvormen van de tegenwoordige tijd meervoud (Bron: Van den Berg 1949: 9)
- Illustratie 8.17 De werkwoordsuitgang van de meervoudsvormen in de tegenwoordige tijd in de Nederlandse en Duitse dialecten (Bron: König 1998: 158)
- Illustratie 8.18 De gebiedende wijs *tap(t)*, *help(t)*, *steek(t)* en *zoek(t)* in de moderne dialecten (Bron: De Schutter 1997: 44)
- Illustratie 8.19 Het voorvoegsel *i-* in plaats van *ge-* in dertiende-eeuwse voltooide deelwoorden (Bron: Mooijaart 1992: 184, kaart 72a)
- Illustratie 8.20 Het voltooid deelwoord in Nederland en Duitsland (Bron: Frings en Lerchner 1966, kaart 20)
- Illustratie 8.21 De verbreiding van *dan* en *als* na een vergrotende trap in de Nederlandse dialecten (Bron: De Rooij 1965, kaart iv)
- Illustratie 8.22 De plaats van de persoonsvorm en het deelwoord in de Nederlandse bijzin eind negentiende eeuw (Bron: Van den Berg 1949a: 157)
- Illustratie 8.23 De verbreiding van het ontkennende *en* (Bron: Koelmans 1967: 14)
- Kader 8.1 De schrijftaalberegeling van het woordgeslacht aan de hand van achtervoegsels (Bron: *Woordenlijst Nederlandse taal* 1995: 42-43)
- Kader 8.2 Een voorbeeld van een persoonlijke brief uit 1664 van een laagopgeleide Hollandse moeder aan haar zoon, die diende op de vloot onder M.A. de Ruyter (Bron: Braunius 1980-1981)
- Kader 8.3 De elf syntactische regels die in de *Twe-spraack* uit 1584 worden gegeven (Bron: Dibbets 1985: hoofdstuk 10)

Hoofdstuk 9

- Kader 9.1 Het ideaal van een zuiver Latijn (Bron: Erasmus 1912: 16-17)

O Vooraf: standaardtaal en standaardisering

‘Waarschuwing: De lezer verzuime niet, vooral als zijn tijd kostbaar is, onze Voorrede vooraf door te lezen. Vanwege het belang van de zaak heb ik besloten deze vreemde vermaning te doen, omdat velen, zoals ook ikzelf vroeger, uit al te grote geestdrift gewoon zijn de voorrede over te slaan, waardoor we gemakkelijk een goede leidsman van het werk kunnen mislopen [...]’ – de beroemde taalkundige Lambert ten Kate in 1723, in grote letters afgedrukt tegenover pagina 1 van deel I.

‘Het is zo normaal dat boekenauteurs met een voorrede beginnen dat het, hoewel die van menigeen niet gelezen wordt, niet door de beugel lijkt te kunnen als een schrijver niet iets vooraf zegt, al heeft het dikwijls niet veel om het lijf.’ – woordenboekschrijver W. Sewel in 1704.¹

Wat is Standaardnederlands?

Op school leren alle kinderen in Nederland, Nederlandstalig België, Suriname en de voormalige Nederlandse Antillen in het Standaardnederlands te schrijven en te spreken. Standaardnederlands is het Nederlands dat als norm voor correct taalgebruik wordt aanvaard, zowel wat betreft de uitspraak als de woordenschat en de zinsbouw, en dat wordt gehanteerd door de overheid, in de media, in het onderwijs en in de rechtspraak. Van oudsher wordt de Nederlandse standaardtaal gedefinieerd als de variëteit die geen regionale herkomst verraad. De term Standaardnederlands is ingeburgerd in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Een eerdere benaming was Algemeen Beschaafd Nederlands, meestal verkort tot ABN. Die benaming werd eind negentiende eeuw door taalkundigen geïntroduceerd, zie hoofdstuk 4. In de tweede helft van de twintigste eeuw ging men de term ‘beschaafd’ vermijden omdat deze ten onrechte suggereerde dat niet-standaardtaal, zoals de dialecten, onbeschaafd zou zijn. Een alternatieve benaming voor Standaardnederlands was en is Algemeen Nederlands – die term wordt vooral in België gehanteerd.² Ook wordt wel Verzorgd Nederlands gebruikt. In dit boek gebruik ik de termen standaardtaal, Standaardnederlands en ABN als synoniemen. Ik reken, net als het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, tot ABN zowel de gesproken als de geschreven standaardtaal, hoewel sommige taalkundigen de term ABN reserveren voor de gesproken taal.³ Tussen de gesproken en geschreven standaardtaal bestaan enige geaccepteerde verschillen: zo zegt men *tante d’r boek*, maar schrijft men *tantes boek*. Interessant is dat vrijwel iedereen het gesproken ABN als zodanig herkent, al is het heel moeilijk te omschrijven, zo blijkt uit onderzoek van Renée van Bezooijen.⁴

In het verleden, tot in de eerste helft van de twintigste eeuw, was de norm voor het Standaardnederlands een ideaal, niet een realiteit. De bekende dialectoloog Kloeke omschreef het Standaardnederlands in 1951 als een ‘ideaal aan de grens van, maar toch hoger dan het gemiddelde niveau van de feitelijk waargenomen spreekhabitus der beschaafden’. Slechts een zeer kleine groep van hoger opgeleiden schreef en sprak het Standaardnederlands, of bereikte de norm bijna. Toen echter na de Tweede Wereldoor-

log steeds meer mensen de standaardtaal gingen spreken en schrijven, of althans de norm benaderden, kregen de termen Standaardnederlands en ABN er een betekenis bij. Zij duiden niet meer alleen een ideaal aan, maar ook het concrete taalgebruik van een bepaalde groep, namelijk van de ‘beschaafde’ sprekers in met name de Randstad en van de nieuwslezers van de VRT.⁵ Taalkundige Jan Stroop heeft dan ook voorgesteld om een terminologisch verschil te maken tussen ABN voor de ideale en uniforme norm en Algemeen Aanvaard Nederlands (AAN) voor het verzorgde, keurige, beschaafde en algemeen geaccepteerde Nederlands, dat wat meer variatie bevat.⁶

De gewijzigde opvattingen over de standaardtaal zijn terug te vinden in de werken waarin de standaardtaal is neergelegd. De spellinggidsen, grammatica’s en woordenboeken beschreven tot de twintigste eeuw vooral het *gewenste*, het *voorgescreven* taalgebruik. In de twintigste eeuw werden deze werken in toenemende mate descriptief: zij gingen objectief het beschaafde, verzorgde taalgebruik beschrijven, en keken daarbij naar het concrete taalgebruik. De *Algemene Nederlandse Spraakkunst* uit 1997 beschrijft volgens de Inleiding het Nederlands dat in mondelinge en schriftelijke communicatie gebruikt wordt, en verstaat onder standaardtaal de taal waarin geen elementen of structuren voorkomen die duidelijk opvallen als niet-algemeen, de taal dus die niet streek-, groeps- of stijlgebonden is; taalvarianten die dat wel zijn, worden gemarkeerd door labels als ‘regionaal’ of ‘informeel’.⁷ Lexicograaf Hans Heestermans definieert de woordenschat van de standaardtaal als ‘dat deel van de woordenschat dat boven de dialecten, de vaktalen en de groepstalen door een grotere taalgemeenschap als model wordt geaccepteerd en dient voor de intercommunale communicatie’. Wil een woord tot de standaardtaal behoren, dan moet het volgens hem een hoge gebruiksfrequentie hebben, met name in de groep die cultureel en economisch de toon aangeeft, en die frequentie moet stabiel zijn, dus gedurende een bepaalde periode optreden.⁸

Dit schetst de praktijk die in woordenboeken, grammatica’s en uitspraakgidsen wordt gevolgd: men gaat ervan uit dat de norm bepaald wordt door het concrete (niet het ideale) taalgebruik van een omvangrijke groep taalgebruikers, en niet meer, zoals vroeger, door het taalgebruik van een kleine culturele elite, wat Hooft ‘de spraakmakende gemeente’ noemde. Men houdt rekening met de spreiding van een taalverschijnsel – wordt het door alle lagen van de bevolking gebruikt of slechts door een bepaalde groep – en de frequentie ervan. Spreiding en gebruik van de geschreven standaardtaal kunnen tegenwoordig min of meer precies gemeten worden in digitale tekstbestanden of op sociale media. Wanneer spreiding en frequentie groot zijn, rekent men het taalverschijnsel tot de standaardtaal. Een veelgebruikt woord dat enige jaren wordt gebruikt in bijvoorbeeld de media, komt dus automatisch in het woordenboek.

Voor de opname en acceptatie van nieuwe grammaticale vormen in spraakkunsten wordt eveneens naar het taalgebruik gekeken. Sommige, waarschijnlijk de meeste, grammaticale veranderingen vallen niet op en worden geruisloos geaccepteerd en onderdeel van de standaardtaal. Dat geldt bijvoorbeeld voor constructies als *In dit rapport mist nog iets, dansen doe ik graag, feit is dat...*, *dat boek leest vlot* en *een beetje neerlandicus* – allemaal constructies die eind twintigste eeuw zijn opgekomen.⁹ Daar staan constructies tegenover die bij een deel van de taalgebruikers afkeer opwekken, zoals *hun zeggen* of *groter als*. Voorlopig wordt

aan deze constructies de status van standaardtaal onthouden, maar dat kan niet worden volgehouden wanneer ze maar vaak genoeg en lang genoeg door voldoende mensen gebruikt worden. ‘Taalnormen worden namelijk niet door enkele taalkundigen bepaald, zoals veel mensen denken, maar door de taalgemeenschap als geheel,’ aldus een van de redacteuren van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst*.¹⁰

Voor de spelling geldt overigens niet dat deze door de taalgemeenschap wordt bepaald. Doordat er sinds 1804 officiële spellingregelingen bestaan die op school worden onderwezen, is de spelling gefixeerd: behalve voor nieuwe woorden heeft het weinig zin te kijken naar de spellingpraktijk van de taalgebruikers, want die volgen in principe de officiële regels. Iedere spellingherziening is dan ook automatisch het werk van een kleine groep gezaghebbende en vakkundige personen die (met meer of minder succes) ernaar streven regels vast te stellen die door de taalgebruikers gemakkelijk geleerd kunnen worden – gemakkelijker dan de bestaande regeling. Daarbij houdt men wel rekening met veelgemaakte fouten die het gevolg zijn van inconsequente keuzes, en in die zin heeft de taalgemeenschap wél invloed op de spellingberegeling. Zo werden de voorkeurspellingen *insekt* en *produkt* in het Groene Boekje van 1995 veranderd in *insect* en *product* op grond van de algemene regel dat woorden die op *-ect*, *-act* en *-uct* eindigen, altijd een *c* voor de *t* krijgen, en *komplot*, dat sinds de negentiende eeuw met een *k* werd gespeld, werd in 1995 veranderd in *complot* naar analogie van andere woorden op *com-*.

Standaardisering

De basis voor het Standaardnederlands werd gelegd in de renaissance. In die periode werden in heel West-Europa standaardtalen (Standaardfrans, Standaardengels, Standaardduits etc.) ontwikkeld. Die standaardtalen werden alleen geschreven; in de spreektaal volgde men het lokale of regionale dialect. De standaardtalen ontstonden doordat er behoefte was aan een bovengewestelijke eenheidstaal die voor iedereen begrijpelijk was, een taal waarin bijvoorbeeld boeken voor een algemeen publiek konden worden geschreven en waarin men leerlingen kon onderrichten (zie verder hoofdstuk 1). Voordat er een standaardtaal bestond, sprak en schreef iedereen zijn eigen dialect, de dialecten liepen in elkaar over, en er was geen scherpe scheiding tussen Nederlandse en Duitse dialecten. Door de verscheidenheid aan dialecten varieerde het taalgebruik en kwamen er allerlei taalvormen – woorden, spellingsvarianten, grammaticale constructies – naast elkaar voor.

De standaardtaal zorgde voor uniformering: de taalvariatie werd in de standaardtaal onderdrukt doordat een bepaalde taalvorm tot de (prestigieuze) standaardvorm werd verheven, de zogenaamd correcte vorm, terwijl de alternatieve taalvormen als onjuist werden verworpen – hoewel er taalkundig gezien geen bezwaar tegen deze vormen is. Zo werden in het Middelnederlands *na* en *naer* door elkaar gebruikt in alle betekenissen die deze twee voorzetsels tegenwoordig hebben: *na/naer half maert* (‘achter’), *na/naer de wet* (‘volgens’), *na/naer de poort* (‘in de richting van’). In de zeventiende eeuw gingen de taalbouwers de verschillende vormen en betekenissen van elkaar onderscheiden, omdat ze vonden dat verschillende betekenissen moesten worden uitgedrukt door verschillende vormen. Hun inspanningen hebben ertoe geleid dat de tegenwoordige standaardtaal

een consequent verschil kent tussen *naar* ter aanduiding van een richting of modaliteit en *na* voor een opeenvolging van tijd.

Voor de manier waarop een standaardtaal vorm krijgt, zijn allerlei theoretische modellen ontworpen. De eerste die zo'n model opstelde was Einar Haugen in 1966 (herzien in 1987). Hij onderscheidt vier stadia in de standaardisering van een taal:

- (1) de *selectie* van een taalvariëteit of dialect die de basis vormt voor de standaardtaal, ofwel de *macroselectie*;
- (2) de *codificatie* van woord- of taalvormen in woordenboeken, grammatica's en spellingsgidsen, ofwel de *microselectie*;
- (3) de *functie-uitbreiding*, zodat de standaardtaal in alle domeinen kan worden gebruikt, ook in bijvoorbeeld wetenschap of onderwijs; en
- (4) de *acceptatie en het gebruik* van de vastgestelde normen door de gemeenschap, d.w.z. de *implementatie*, waarbij de standaardtaal sociaal en geografisch wordt verbreid.

De selectie van een taalvariëteit en van taalvormen heeft betrekking op de *vorm* van de standaardtaal, terwijl functie-uitbreiding en acceptatie betrekking hebben op de *functie* ervan. Selectie en acceptatie zijn maatschappelijke, sociale processen, terwijl codificatie en functie-uitbreiding betrekking hebben op de taal zelf. Haugen geeft dit tabellarisch weer als:¹¹

	Vorm	Functie
Maatschappij	Selectie	Acceptatie
Taal	Codificatie	Functie-uitbreiding

In de verschillende hoofdstukken van dit boek zal blijken dat het beschaafde Hollands de basis voor het Standaardnederlands ging vormen, dus de voorkeur kreeg bij de *macroselectie*. Hoe de *microselectie*, de codificatie van woord- of taalvormen, plaatsvond, wordt beschreven in de hoofdstukken 4 (uitspraak), 5 (spelling), 7 (woordenschat) en 8 (grammatica). De *functie-uitbreiding* blijkt in hoofdstuk 3 (gebruik van het Nederlands in bijbelvertalingen), hoofdstuk 6 (gebruik van het Nederlands in de wetenschap en het onderwijs) en hoofdstuk 9 (gebruik van het Nederlands door literaire schrijvers). In hoofdstuk 2 komt de ideologische en theoretische onderbouwing van de vorming van het Standaardnederlands ter sprake, die leidde tot de *acceptatie* ervan en tot het maken van bepaalde keuzes, zoals het weren van Franse en Latijnse leenwoorden omdat Frans en Latijn werden beschouwd als minderwaardige, verbasterde talen. In hoofdstuk 7 wordt beschreven hoe men dat weren van leenwoorden vormgaf.

James en Lesley Milroy breidden het model van Haugen uit in hun oorspronkelijk in 1985 verschenen werk *Authority in language. Investigating Standard English*. Ze maken een onderscheid tussen de fase van *echte standaardisering*, waarin de selectie, acceptatie en verbreiding van de standaardtaal plaatsvinden, en de fase van *onderhoud* van de standaardtaal, waarin sprake is van functie-uitbreiding, van het winnen van prestige, en van codificatie en prescriptie.¹² In die onderhoudsfase wordt de gecodificeerde norm verspreid en in stand gehouden door normatieve werken en door het onderwijs. Die fase deed in de Lage

Landen in de loop van de achttiende eeuw zijn intrede, toen er een zekere consensus was ontstaan over de taalregels en de taalnormen, en er gezaghebbende prescriptieve werken in het Nederlands verschenen. In die werken deed de term *taalregel* zijn intrede. Lambert te Kate gebruikte in 1723 in plaats van *taalregel* de term *taelwet*, en hij bezon zich op de vraag hoe men die taalregels of taalwetten kon vaststellen. Hij besliste dat ze moesten worden gebaseerd op ‘de Gewoonte en ’t agtbaere Gebruik, die [...] hare wortels al sedert vele eeuwen geschoten hebben’, ofwel het taalgebruik van gezaghebbende, oudere auteurs, en hij stelde vast ‘dat men de Taelwetten moet vinden en niet maken’: taalregels moeten dus op het (beschaafde) taalgebruik worden gebaseerd en niet kunstmatig worden gemaakt. Deze uitspraak van Ten Kate is door latere taalkundigen veel aangehaald, maar het weerhield taalregelaars niet van het bedenken van kunstmatige regels. Hierop zinspeelt de titel van dit boek: *Taalwetten maken en vinden*.

Prescriptieve werken zoals die in de achttiende eeuw en daarna verschenen, zijn altijd gebaseerd op waardeoordelen: ze schrijven voor welke taalvormen ‘correct’ zijn volgens de standaardtaalnorm, volgens ideeën over stijl of volgens politiek correct of genderneutraal denken.¹³ Later gingen vooral andere overwegingen, zoals het effect van bepaalde taalkeuzes, een rol spelen. In de prescriptieve werken speelden van oudsher puristische opvattingen een rol: men wilde de taal ‘zuiver’ houden en ‘vreemde’ invloed weren.¹⁴ De prescriptieve werken zijn geen complete taalbeschrijvingen, maar ze beperken zich tot specifieke gevallen waar variatie bestaat. Naast prescriptieve werken verschenen van oudsher ook complete beschrijvingen van een onderdeel van de taal (grammatica, woordenschat). Deze waren aanvankelijk ook normatief maar werden vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw meer descriptief, en ze gingen zich baseren op taalgebruik en frequentie. Juist in de periode dat de grammatica’s en woordenboeken steeds meer beschrijvend werden, kwamen taal- en stijlgidsen op die nog wel expliciet normatief waren. Er was en is namelijk bij de taalgebruikers behoefte aan duidelijke voorschriften of voorkeuren als schrijfhulp, in de gevallen dat er sprake is van variatie (zie verder hoofdstuk 10).

Centraal in dit boek staat de periode van standaardisering in de zestiende en zeventiende eeuw, toen de basis werd gelegd voor de huidige standaardtaal. In die periode vonden de macroselectie en de eerste codificering plaats: de eerste woordenboeken, grammatica’s en spellinggidsen verschenen met discussies over de microselectie en voorstellen voor de standaardvormen, maar tot consensus kwam men nog niet. De daaropvolgende periode, waarin functie-uitbreiding, acceptatie, onderhoud en prescriptie een belangrijke rol gingen spelen, wordt in alle hoofdstukken in grote lijnen beschreven, maar niet in detail.

Mensenwerk

De schepping van een standaardtaal is mensenwerk: een standaardtaal ontstaat uit bewuste keuzes van een sociaal dominante groep en is het gevolg van bewust ingrijpen in de taalontwikkeling – aanvankelijk was er veel variatie, maar die werd in de standaardtaal ingeperkt, of er werd een nieuwe taalvorm geïntroduceerd ter vervanging van de

oude varianten. Standaardisering leidt dus tot bewust, van bovenaf ingevoerde en opgelegde taalveranderingen, ofwel in de terminologie van de beroemde Amerikaanse sociolinguïst William Labov ‘changes from above’.¹⁵ Daarnaast kunnen taalveranderingen ook onbewust plaatsvinden en/of beginnen in lagere sociale groepen (‘changes from below’ in de terminologie van Labov). Een voorbeeld van zo’n onbewuste taalverandering is de verbreiding van *hun* als onderwerpsvorm in *hun hebben het gedaan*.¹⁶ In dit boek staan de bewuste taalveranderingen centraal, maar onbewuste taalveranderingen komen uiteraard ook aan bod. In hoofdstuk 10 zal ik ingaan op de vraag hoe groot de invloed van het bewuste ingrijpen in de taal is. Hier kan er alvast op worden gewezen dat de zeventiende-eeuwse taalbouwers veel taalverschijnselen, taalvariatie en taalveranderingen niet opmerkten – zoals ook ons veel veranderingen die zich onder onze ogen voltrekken, ontgaan. Zo was het vroeger gebruikelijk om te schrijven *laat ons: laat ons maar vertrekken*. Inmiddels wordt in Nederland (iets minder vaak in België) vrijwel uitsluitend nog *laten we* gezegd: *laten we maar vertrekken*. De oude constructie is alleen bewaard gebleven in vaste verbindingen als *laat ons bidden*.

Tot slot kunnen taalveranderingen optreden door taalcontact, door het contact tussen de sprekers van twee verschillende talen of dialecten.¹⁷ Ook die veranderingen komen aan de orde in dit boek. In hoofdstuk 1 wordt een schets gegeven van de talen en dialecten die in de Republiek gesproken en geschreven werden, en over migratie naar en binnen de Republiek. Een rode draad die door het boek loopt, is vervolgens de vraag wat de inbreng van de verschillende dialecten is geweest in de macro- en microselecties die gedaan werden voor de standaardtaal. Een standaardtaal is immers een bewuste schepping, waarbij men veelal kiest uit bestaande mogelijkheden. Een van de varianten verheft men tot standaardtaal, waarmee de andere automatisch de status van dialect krijgen. De vraag is nu welke dialectvarianten verkozen zijn en waarom. Ik zal in de verschillende hoofdstukken bekijken of het mogelijk is de verkozen vormen te koppelen aan een bestaande dialectvorm: het (beschaafde of platte) Hollands, het Zuid-Nederlands, oostelijke dialecten in Nederland en/of Duitsland, of het Standaardduits in wording. Ik zal de in de renaissance gemaakte keuzes zoveel mogelijk illustreren aan de hand van de verbreiding van taalverschijnselen op dialectkaartjes.¹⁸ Dikwijls geven deze de moderne taaltoestand weer, maar die vormt een afspiegeling van het verleden. Waar dat mogelijk en relevant is, geef ik bovendien dialectkaartjes van de Middelnederlandse situatie. Omdat we maar beperkte informatie hebben over hoe de Hollandse spreektaal in de zeventiende eeuw luidde, betrek ik zo veel mogelijk het Afrikaans erbij. Het Afrikaans is namelijk voortgekomen uit de Hollandse, met name Amsterdamse, spreektaal van na 1652. Op basis van het Afrikaans kunnen we dus meer te weten komen over die spreektaal.

Concreet taalgebruik

In dit boek wil ik met name praktische vragen beantwoorden als: waar komen de taalnormen en taalregels van het huidige Standaardnederlands vandaan, en wie hebben bepaald welke taalvormen daartoe behoren en welke niet? Aan de hand van chronologische uitspraken van de belangrijkste grondleggers van de standaardtaal toon ik telkens

de gedachtebepaling die leidde tot het ontstaan van een bovengewestelijke eenheidstaal die als norm werd geaccepteerd. Bij alle belangrijke personen zijn jaar en plaats van geboorte en overlijden opgegeven, en bovendien is een ultrakorte biografie gegeven op de plaats in het boek waar hun werk het uitgebreidst aan de orde komt. Dit geeft inzicht in de moedertaal en de taalachtergrond van de zeventiende-eeuwse grammatici.

Zo wil ik de wortels van het huidige taalgebruik blootleggen, de herkomst van struikelblokken in het taalgebruik opsporen en de ideeën die aan het ontstaan van de standaardtaal ten grondslag liggen, achterhalen. De schepping van de standaardtaal wordt beschreven vanuit de kennis die we nu hebben over de vormen die het tot standaardtaal hebben geschopt – de nadruk ligt op wat *gebleven* is, op de oorsprong van het huidige Standaardnederlands. Er wordt dus niet beschreven hoe het Nederlands zich sinds de oudste tijden heeft ontwikkeld en evenmin worden de taalkundige werken uit de renaissance, toen de standaardtaal ontstond, qua inhoud of opzet uitputtend met elkaar vergeleken, of wordt er een beschrijving gegeven van het zeventiende-eeuwse Nederlands – over deze onderwerpen bestaan al diverse goede publicaties (zie de Bibliografie), waarvan ik dankbaar gebruik heb gemaakt.

Centraal in dit boek staat dus concrete taalverschijnselen die de zeventiende-eeuwers het vermelden waard vonden, die het onderwerp zijn van (al dan niet succesvolle) bewuste taalopbouw en die bovendien tot op heden een rol spelen in het taalgebruik. Aan de orde komen dus vragen als: hoe komen we aan de regels voor de werkwoordspelling, waar komen de verschillende aanspreekvormen (*jij, gij, u, jullie*) vandaan, waarom maken we een verschil tussen *hen* en *hun*, *waarmee* en *met wie*, *Piet z'n* en *Piets*, *liggen* en *leggen*, *kunnen* en *kennen*, waarom moeten we *groter dan* schrijven, terwijl veel mensen *groter als* zeggen, waarom zeggen we */paard/* en niet */peerd/*, en */water/* en niet */waoter/*, en hoe werden in het verleden nieuwe woorden gevormd? Daarnaast komen ook theoretische uitgangspunten ter sprake, omdat deze de concrete keuzes stuurden: hoe dacht men over leenwoorden, hoe stond men tegenover het gebruik van het Nederlands in de wetenschap en de literatuur, hoe meende men dat taal was ontstaan en hoe duidde men taalontwikkelingen? En naast de interne geschiedenis van de taal, dus de veranderingen die de taal zelf doormaakt, komt ook de externe geschiedenis aan de orde: de invloed van maatschappelijke of politieke ontwikkelingen op de positie en functie van de taal. Zo komt ter sprake welke officiële instanties zich met de taal bezighielden en -houden, vanaf wanneer het Nederlands als universitaire taal gebruikt wordt, welke officiële taalpublicaties er zijn geweest, enzovoort.

In ieder hoofdstuk schets ik eerst de middeleeuwse situatie, en daarna behandel ik de taalveranderingen en de discussies over de standaardtaal die in de renaissance plaatsgrepen. Daarna beschrijf ik globaal hoe de renaissance-ideeën in de volgende eeuwen werden uitgewerkt en vastgelegd, en hoe dat resulteerde in het huidige Standaardnederlands. Vooral belangrijk is de negentiende eeuw: in die periode kregen de eerder gemaakte keuzes een officieel karakter, de opvattingen over taal werden voor het eerst wetenschappelijk onderbouwd, en aan het eind van die eeuw kreeg de standaardtaal ruime verbreiding – tot die tijd bleef het toch vooral een instrument voor de hoogopgeleiden. Aan het slot van ieder hoofdstuk komen recente ontwikkelingen aan de orde en verschil-

len tussen de standaardtaal van Nederland en van Nederlandstalig België. Die verschillen zijn ontstaan doordat de standaardisering in België vertraagd was. Ze begon veel later dan in Nederland – heel geleidelijk na de afscheiding van België in 1830 – en vanuit een achterstandspositie. Door de politieke omstandigheden hebben de Zuidelijke Nederlanden na 1585, toen Antwerpen viel, niet meer bijgedragen aan de standaardtaal. Daarom wordt aan het Zuid-Nederlands van de zeventiende eeuw tot 1830 in dit boek in principe slechts beperkt aandacht besteed. Uit recent onderzoek is gebleken dat in de achttiende en de vroege negentiende eeuw in het zuiden een eigen normatieve traditie ontstond, vooral voor wat betreft de spelling – maar uiteindelijk is die opgegeven toen in de tweede helft van de negentiende eeuw aansluiting werd gezocht bij de Noord-Nederlandse norm.¹⁹

De Nederlandse situatie staat in dit boek centraal. Die situatie heeft zich echter niet in isolatie ontwikkeld; in de andere Germaanse talen hebben zich vergelijkbare ontwikkelingen voorgedaan, o.a. beschreven in *Germanic standardizations, past to present* dat in 2003 is verschenen onder redactie van Ana Deumert en Wim Vandenbussche.²⁰ De zeventiende-eeuwse taalbouwers waren zich bewust van de standaardiseringsontwikkelingen in de andere talen en namen die soms als voorbeeld, met name de Duitse. Aan die gevallen wordt in dit boek telkens aandacht besteed.

Uit het boek komt onder andere naar voren dat de regels voor spelling, grammatica e.d. in het verleden regelmatig op vrij toevallige wijze tot stand zijn gekomen. We spellen nu *hij wordt* naar analogie van *hij loopt*, maar we hadden ook kunnen kiezen voor *hij word* naar analogie van *worden* (zoals *hond* naar *honden*), of *hij eett* naar *hij loopt*, of *hij speeld* naar *hij speelde* – in het verleden waren er pleitbezorgers voor al deze spellingen. De wetenschap dat de regels ook maar toevallig tot stand zijn gekomen, kan wellicht leiden tot een zekere relativering van de moderne regelgeving. Normen zijn niet zo absoluut als sommige taalpuristen ons willen doen geloven.

Verantwoording

In 2004 verscheen de eerste druk van dit boek. In deze tweede druk heb ik alle hoofdstukken up-to-date gebracht, de secundaire literatuur en de nieuwste theoretische inzichten van de afgelopen zestien jaar verwerkt, sommige gedeelten herschreven, deels vanwege voortschrijdend inzicht, en de taalontwikkelingen van de eenentwintigste eeuw toegevoegd. Het voorwoord en het besluit (hoofdstuk 10) zijn helemaal nieuw. De bibliografie is met maar liefst 150 titels uitgebreid (die ook in de noten zijn verwerkt), wat laat zien hoe vitaal het historisch taalkundig onderzoek is en hoeveel onderzoekers er zich mee bezighouden.

Bij de herziening heb ik uiteraard rekening gehouden met de opmerkingen in de recensies van de eerste druk.²¹ De invloed van zuidelijke en oostelijke dialecten en het Standaardduits in wording op het Standaardnederlands lokten de meeste reacties uit: sommige recensenten waren door de gegevens in het boek overtuigd, andere niet. Ik heb zoveel mogelijk getracht in deze nieuwe druk recht te doen aan de kritische opmerkingen door mijn standpunten genuanceerder en helderder te verwoorden, en ik heb een

duidelijker verschil gemaakt tussen de invloed van Oost-Nederlandse dialecten, van Duitse dialecten en van het Standaardduits in wording.

Dit boek is bedoeld als leesboek en als naslagwerk. Om de toegankelijkheid te vergroten zijn een uitgebreide inhoudsopgave en een personenregister toegevoegd. Via de inhoudsopgave is gemakkelijk te vinden welke paragraaf is gewijd aan een bepaald taalverschijnsel; in die paragraaf staat dan telkens een verwijzing naar de andere hoofdstukken waarin dit taalverschijnsel wordt genoemd. De citaten van renaissance-schrijvers zijn hertaald, omdat het gaat om de inhoud van hun boodschap, niet om de vorm. In deze periode bestond er nog geen vaste taalkundige terminologie (zie hoofdstuk 6). Dat betekent dat iedereen zijn eigen termen gebruikte, die voor de huidige lezers niet onmiddellijk begrijpelijk en herkenbaar zijn, en dus uitleg vergen, wat afleidt van de inhoud. Bij ieder citaat is in een noot aangegeven waar de oorspronkelijke tekst te vinden is. Die oorspronkelijke teksten zijn via websites als dbnl.org en Google Books tegevoerd; meestal vrij eenvoudig te vinden. Waar relevant is de oude spelling van taalvormen gehandhaafd. Vierkante haken in citaten geven aan dat de tekst van mij en niet van de oorspronkelijke auteur afkomstig is.

Klanken zijn weergegeven tussen schuine strepen, schrijfvormen zijn gecursiveerd: zo wordt de spellingvorm *wrevel* uitgesproken als /vrevəl/. De aldus aangegeven klanken worden aangeduid met de gebruikelijke schrifttekens van het Nederlands, niet met een (wetenschappelijk) fonetisch schrift. Dat is enerzijds gedaan voor de leesbaarheid en anderzijds omdat we meestal niet precies weten welke klank in het verleden gebruikt werd – waarbij dan ook nog geldt dat de klank per streek anders kan hebben geklonken. Lange klinkers worden door verdubbeling weergegeven, niet door middel van een diacritisch teken, dus /waar/, niet /wâr/ of /wâr/.

In dit boek wordt de term *Vlaams* in principe uitsluitend voor het Oost- en West-Vlaamse dialect in België gebruikt; met *Belgisch-Nederlands* wordt de standaardtaal in Nederlandstalig België aangeduid (voor zover die afwijkt van die van Nederland – anders is het Standaardnederlands tout court). Het taalgebruik of de dialecten van de vroegere Zuidelijke Nederlanden ('het Zuiden') noem ik *Zuid-Nederlands*, tegenover *Noord-Nederlands* voor de taal van de Noordelijke Nederlanden of de Republiek ('het Noorden'). Met *Hollands* wordt het dialect van Holland aangeduid, het wordt niet gebruikt in de algemene betekenis 'Nederlands' die het in de spreektaal wel heeft. Tot slot gebruik ik de termen *Duitsland* en *Duits*, al is dat voor deze periode eigenlijk een anachronisme omdat *Duitsland* op dat moment nog geen natie was maar bestond uit een bond van Duitse staten.

Tot slot een woord van dank. De belangrijkste nieuwe stukken van de tweede druk zijn kritisch gelezen door Marten van der Meulen en Margit Rem. Aan de eerste druk van dit boek hebben de volgende mensen een bijdrage geleverd: Piet Verhoeff heeft de meeste citaten hertaald en de hele tekst kritisch gezien, en Roland de Bonth, Karel Bostoën, Hermann Niebaum, Marijke Mooijaart en Jan Stroop hebben het hele boek doorgenomen en van kritische opmerkingen voorzien, ieder vanuit zijn of haar specialisme. Ton Goeman heeft de keuze van de dialectkaarten gecontroleerd en de kaarten 8.6, 8.11 en 8.14 speciaal voor dit boek getekend.